
СТАТТІ

УДК 78.2У; 78.2

Богдан Кіндратюк

ДЗВОНАРСЬКА КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

По-новому, на широкій джерельній базі висвітлено історію запровадження та використання дзвонів у Київській Русі. Прийняття християнства вплинуло на розвиток дзвонарства у різних сферах церковного і світського життя на теренах Східної Європи. На швидке розповсюдження дзвонів вплинуло давніше використання ідіофонів на Русі. Зібрано значний джерельний матеріал про дзвони та їхні фрагменти з усіх українських земель. Привернуто увагу до збережених тогочасних дзвонів як раритетів серед кампанологічних джерел. Підкреслено роль Галицько-Волинського князівства у розвої дзвонарства. Дзвін і його звучання стають одним із найяскравіших елементів звукового простору міст, містечок і сіл Княжої доби.

Ключові слова: Київська Русь, християнство, ідіофони, дзвонарська культура, джерела і кампанологічні студії.

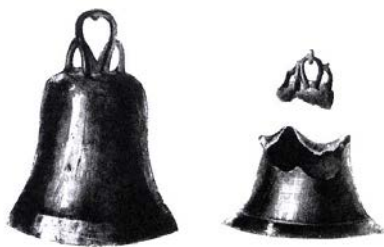
Офіційне прийняття християнства князем Володимиром зумовило появу нової культури в Київській Русі. Разом із богослуженням поширився звичай церковного дзвоніння. Його швидкий розвиток спричинявся тим, що нове так чи інакше накладалося на старе; давнє використання ідіофонів¹ отримало свіжий поштовх до розвою музики дзвонів у різних сферах церковного і світського життя². Цьому сприяло будівництво храмів, монастирів, зокрема, у столичному Києві. Він славився катедральним собором св. Софії, оздобленим фресками й мозаїками, монастирськими комплексами, церквами з іконами, оборонними спорудами на зразок Золотих воріт. Зміцненню Київської держави сприяв уклад законів у «Руській правді». Князі, особливо Ярослав Мудрий, дбали про піднесення культури, підтримували літературних діячів і переписувачів книг, створювали бібліотеки. У княжих дворах укладалися і переписувалися літописи, зокрема ілюстровані. Нагромаджувалися знання в різних сферах суспільного життя, чому сприяло розповсюдження книг. Усе це окреслює те тло, на якому розвивалася дзвонарська культура Княжої доби.

¹ Див., приміром: *Історія української культури*: у 5-ти томах, т. 1: *Історія культури давнього населення України* / ред. Петро Толочко. Київ : Наукова думка 2001, с. 92–98, 124–128, 168–173, 245, 460–472, 826–884.

² Та прикро, що немало молодих науковців, зокрема докторанти (приміром, Ольга Ковальова), у своїх публікаціях про дзвонарство України в основному спираються на російську описову літературу (О. Ковальова. Феномен дзвона в храмовій культурі: теоретико-практичні аспекти // *Дзвони в історії і культурі народів світу*, вип. 5 : Матер. V Міжнар. наук.-прак., іст.-краєзн. конф., 22 серп. 2015 р., Луцьк / упоряд. Галина Марчук. Луцьк : Твердиня 2015, с. 86).

Мабуть, спершу дзвони завозилися з Заходу. Спершу їх називали *кампанами*, що вказує на південноіталійську провінцію Кампанію, яка уславилася їхнім виробництвом. Тож, ймовірно, з Італії через німецькі землі дзвони поширювалися на Русі. Згодом їх виробництво було налагоджене в Німеччині³, а потім і в Польщі, звідки людвигарське ремесло перейшло, як вважав Вадим Модзалевський, на Русь⁴. У Візантії, нагадаємо, двонарство не було розповсюджено такою мірою, як у Центральній і Західній Європі, отож витоки русько-українського дзвонарства мають виразно західне походження.

Поширення дзвонів у середньовічному Києві добре засвідчують археологічні знахідки. При розкопках неподалік румовищ Десятинної церкви в 30-х роках XIX ст. знайшли два старовинні дзвони. Один добре збережений, вилитий з бронзи (40 і 44,4 см, вага 2 пуди 10 фунтів)⁵; другий був пошкоджений (мабуть, під час пожежі), мав особливу форму⁶ і відрізнявся високою якістю металу. (від нього залишилися тільки нижня частина і *вуха*, див. мал.).

Дзвони особливої форми з Києва
(М. Rokosz. *Dzwony i wieże Wawelu*.
Kraków 2006, с. 132)

Припускають, що він походить з XII–XIII ст. (діаметр нижньої окружності 103/4 вершка, товщина стінок біля нижньої окружності 7/8 вершка; написів і зображень на поверхні не мав⁷).

Дзвони мала також Ірининська церква, заснована в середині XI ст., як підтверджують їхні уламки, виявлені 1833 р.⁸ На нинішній вулиці Хорива на Подолі разом із деякими іншими церковними речами був знайдений добре збережений бронзовий дзвін XI–XII ст. вуликоподібної форми (36,5 і 29,7 см), виготовлений у Німеччині⁹ (див. фото).

³ М. Мурьянов. *Гимнография Киевской Руси*, 2-е изд. Москва : Наука 2004, с. 203.

⁴ В. Модзалевський. До історії українського ліярництва: (про людвигарів та конвигарів) // *Збірник секції мистецтв / Українське наукове товариство*, вип. 1. Київ, 1921, с. 5.

⁵ Н. Закревський. Описание Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей.; в 2-х т., т. 1. Москва : Типогр. Грачева и Комп. 1868, с. 289.

⁶ Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. Киев [б. в.] 1850, с. 128; Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. Изд. третье, исправ. и доп. Киев : [б. в.] 1867, с. 181.

⁷ Уточнені Іриною Костюк відомості про знахідки дзвонів, їх фрагменти див.: *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення / ред. Петро Толочко; упоряд. Віра Павлова, Михайло Панченко*. Київ : АртЕк 1996, с. 77–78.

⁸ Документы, известия и заметки // *Киевская старина* (1889/XXVI), с. 252; М. Каргер. *Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*: у 2 тт. – Т. 1. – Москва – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1958, с. 378.

⁹ В. Даркевич. *Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.)*. Москва : Наука, 1966, с. 10. Від масивного вуха відходить шість круглих у перерізі бокових скоб (чотири під прямим кутом, дві – у тій самій площині). Приземлена “вуликоподібна” форма притаманна німецьким “дзвонам Теофіла” XI–XII ст. З дзвонами,

Фрагмент дзвона був знайдений також на руїнах давнього храму на Кудрявці¹⁰. У самому центрі Києва на румовищі кам'яного храму XII ст., який не згадують літописи, виявили рештки дзвона, на якому збереглися літери «Н» та «И»¹¹. Нещодавно на аукціоні антикваріату «Violity» продано дзвін, як вважаємо, XII–XIII ст. за 150 000 грн. (заввишки 60 см, нижній діаметр 38 см, вага 23,3 кг) (див. фото). Правда, твердять, що він відлитий із бронзи і срібла раніше, в XI–XII ст.¹²

З часом дзвони відливали, ймовірно, і в самому Києві. Про це свідчить знахідка біля с. Совок (урочище Пронівщина – нині в межах міста) серед вугілля та глини знайдено 32 шматки міді різних сортів вагою в 13 пудів, що могли належати тільки людвисарам¹³. Підтвердженням місцевого виробництва дзвонів (ймовірно, київського) може бути знахідка на теперішній вулиці Великій Житомирській неподалік зруйнованого житла XIII ст. уламка дзвона зі збереженою частиною рельєфного напису кириличними літерами «ть...»¹⁴.

Поряд з дзвонами поширеними були також била, які залишилися в практиці до нині у монастирях у різних функціях. Це вирубана з товстої дошки чи бруска або вилита з заліза, чавуну чи міді трохи вигнутий брусок, часом «виготовлялись у вигляді дуже довгої вузької дошки закругленої форми, більше двох сажнів у довжину»¹⁵. Била вживалися у монастирях для оповіщення богослужень чи основних пунктів чернечого дня¹⁶.

Уже наприкінці X – на початку XI ст. дзвоніння тлумачилось як таке, що несе в собі «дар Духа Святого» – благодать¹⁷. Не випадково таким звукам віддавна приписували різні чудесні дії. Ще в Київському літописі під 1091 роком очевидець оповідав, як при розшукуванні мощей св. Феодосія удари в било супроводжували всякі дива¹⁸. Про значення такого ударного інструмента говорить і те, що в цьому ілюстрованому літописі зображено удари в било.

Дзвони та їхні фрагменти описуються в археологічних знахідках з усіх українських земель. Мідний дзвін виявили в літописному Вщижі Чернігівського князів-

віднайденими в Києві, їх зближує наступне: а) масивне широке й низьке центральне вухо з круглим отвором; б) зверху по ньому йде жолобок; в) широкий і тупий край дзвона, відокремлений рельєфною тягою (*там само*).

¹⁰ М. Каргер. *Древний Киев*, с. 378.

¹¹ Н. Боднар. У Києві виявлено досі невідомий храм // *Нова Зоря* (2003/24 верес.), с. 2.

¹² <http://auction.violity.com/10859959-cerkovnij-dzvin-kolokol-k-r-xi-xii-st>. Автор щиро дякує київському кампанологу Роману Захарченку за привертання уваги до цього факту.

¹³ В. Модзалевський. До історії українського лярництва..., с. 11.

¹⁴ М. Каргер. *Древний Киев*, т. 1, с. 378–379.

¹⁵ Н. Финдейзен. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века. Москва–Ленинград : [б. в.] 1928, вып. 1, с. 131–132.

¹⁶ Там само, с. 176, 201, 627. Радзивилловская летопись // *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ), т. 38. Ленинград 1989, с. 85.

¹⁷ С. Макарова. Трубы, била и колокола как сакральные музыкальные инструменты (К символическому истолкованию «трубного гласа» и «звона») // *Музыка колоколов*: сб. исслед. и матер. / отв. ред. и сост. Александр Никаноров. Санкт-Петербург : Рос. ин-т ист. искусств 1999 (Традиционная инструментальная музыка Европы и Азии. Вып. 2), с. 19.

¹⁸ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Типограф. М. А. Александрова 1908, с. 201.

ства¹⁹. У невеликих містах Київської землі теж віднайдено немало пам'яток дзвонарської культури. Передусім привертають увагу розшуканий на городищі Дівич-гора біля Сахнівки (нині – Корсунь-Шевченківський район Черкаської обл.) мідний дзвін вагою 3 пуди і верхня частина дзвона з петлеподібним вухом (нагадує дзвони особливої форми, знайдені біля Десятинної церкви). На Княжій горі виявлено уламки трьох дзвонів, а на городищі Очаків біля с. Набутів (обидва нині підпорядковані сільраді Нетеребка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.) – вухом від невеликого дзвона. Фрагменти давнього дзвона – на так званій «Летській божниці» Володимира Мономаха, уламок дзвона – на городищі Сніпород (Снепород)²⁰. Водночас форми дзвонів підтверджують їх європейське походження.

Аналіз великої кількості археологічного матеріалу давньоруських пам'яток показує, що одним із поважних центрів металургії був літописний Городськ (Городське Коростишівського району Житомирської обл.). Цілий ряд знахідок, зокрема бронзові дзвони, стверджує, що він був і великим церковним центром²¹. Тут виявлено дзвін XI–XII ст. (43 см, у т. ч. вухом 13 см, і 34,5 см, вага 19,4 кг), ймовірно, з Саксонії в Німеччині²². Його віднайшли в ямі, мабуть, заглибленій у землю основи господарської церковної будівлі, розміщеної у південній частині городища.

Дзвін приземленої форми, язик відсутній. На висоті 27 см від основи розміщувався по всій окружності у вигляді вузької стрічки латинський напис заввишки 2,8 см: GODEFRIDUS. ISTUT. VAS. TITULAVIT («Годфрідом ця посуда названа»). З урахуванням цього вважають, що дзвін відлили в Німеччині, яка в XI–XIII ст. була найбільшим виробником дзвонів. Вуликоподібна форма дозволяє його датувати XI–XII ст.²³

Дзвін XI–XII ст. із Німеччини, знайдений на вул. Хорива, Київ

Чимало уламків розбитих дзвонів знайдено у Галичі в найнижчій «верстві румовища, переважно просто на поверхні фундаментів [Успенського] собору»²⁴. На підставі

¹⁹ Б. Фільц. Музична культура східних слов'ян // *Історія української музики: у 6-ти тт., т. 1: Від найдавніших часів до середини XIX ст.* / відп. ред. Микола Гордійчук. Київ : Наук. думка, 1989, с. 142.

²⁰ М. Каргер. *Древний Киев*, с. 378–379.

²¹ П. Толочко. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. Киев : Наук. думка 1980, с. 157.

²² В. Даркевич. *Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.)*, с. 14, 66. Схожий вуликоподібний дзвін саксонського походження знайшли біля Дівгольця (північніше Бремена) (*там само*, с. 10).

²³ Там само, с. 14.

²⁴ Я. Пастернак. *Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.* Краків–Львів : Українське видавництво, 1944, с. 70. Свідченням того, що дзвони могли відливати в княжому Галичі, є виявлений горн для плавлення міді й бронзи, біля якого знаходилися відходи виробництва, керамічні тигельки та ін. (В. Петегірич. *Ремесло // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянський і древнерусський періоди)* / Витольд

багатьох фактів, зокрема фрагмента вуха великого дзвона, який походить з XII–XIII ст., виявленого на полях давнього Галича, Йосип Пеленський твердив, що такі підвісні дзвони мали вже тоді поширення на українських землях²⁵. Шукаючи згадану в літописі церкву 1291 року у Володимирі на Волині, археологи теж віднайшли в південно-західній частині дитинця частину розбитого дзвона²⁶. Подібний фрагмент знайдено в шарі XIV ст. літописного Берестя, що входило у свій час до складу Галицько-Волинського князівства²⁷.

Численні археологічні знахідки дзвонів і їхніх фрагментів дозволяють більше довіряти спогадам арабського мандрівника Аль-Масуді про багато міст у слов'ян, а також церков із навішаними дзвонами, «у які б'ють молотком, – подібно тому, як у нас християни вдаряють дерев'яною колотушкою по дошці»²⁸. Мабуть, не всі дзвони були з язиками чи для кращого звучання могли використовувати такий спосіб дзвоніння. Водночас вважаємо, що не варто зв'язувати появу дзвонів на Русі з датою її офіційного хрещення, оскільки є чимало натяків про використання їх раніше.

Після хрещення 988 року князя Володимира у Корсуні (Херсонесі) оповідь Іпатського літопису не згадує дзвонів серед церковного начиння, принесеного з Візантії: «Володимерь же поимъ царицю и [А]настаса. и попы Корсуньскыя мощи святого Климента и Фива оученика его и поима съсуды церковныя иконы на благословение себе»²⁹ («Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, мощі святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі»³⁰). Цей самий фрагмент знаходимо в Радзивілівському літописі³¹. На наш погляд, часом саме ці некритично переписані уривки ставали причиною помилкових міркувань стосовно принесення дзвонів із Херсонеса. Мабуть, певним відгомонам останнього є згадка про них у пізнішому Никанорівському літописі 1493 року. Тут мовиться, як 6070 року, коли прийшла велика буря і знесла хрести св. Софії, у монастирі, що поблизу Новгороду, на храмі «святого Спаса на Хутине Корсунские колоколы сами по себѣ звон испущаху»³². Хоч може бути й так, що це вигадка московських укладачів літописних зводів, вигідна російським церковним колам.

Першою літописною згадкою про дзвони в Київській державі є звідомлення новгородського літопису під 1066 роком: «Приде Всѣславъ [Полоцький] и взя

Аулих, Игорь Свешников, Владимир Цыглык и др.; отв. ред. Александр Черныш. Киев : Наук. думка 1990, с. 91).

²⁵ Й. Пеленський. Дзвони на Україні-Руси // *Діло* (1910/126), с. 1.

²⁶ М. Малевская, Е. Шолохова. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Вольинском // *Археологические открытия 1975 года*. Москва : Наука 1976, с. 355.

²⁷ П. Лысенко. *Берестье*. Минск : Наука и техника 1985, с. 270.

²⁸ А. Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). Санкт-Петербург, 1870, с. 125.

²⁹ *ПСРЛ*, т. 2, с. 101.

³⁰ *Літопис руський* / пер. Леонід Махновець. Київ : Дніпро 1989, с. 65.

³¹ *ПСРЛ*, т. 38, с. 53.

³² Там само, т. 27 : *Никаноровская летопись*. Москва–Ленинград : Изд-во АН СССР 1962, с. 128–129.

Новгородъ [...] и колоколы съима у святыя Софие»³³. Однак цей факт не означає, що перші дзвони появилися на цих теренах. Адже культурно-історична ситуація, що впливає з очевидного факту – усвідомлення Києва та Київської землі як політичного, церковного й культурного центру Русі, звідкіля беруть початок теоретична й практична організація руського церковного співу, поширення в оригіналах і копіях богослужбових книг тощо – схиляє до думки про чільне місце столичного Києва, єпископських центрів і чернечих обитель Південної Русі в розвитку церковних дзвонинь. Цей головний методологічний висновок полягає в тому, що дзвони були в Києві значно раніше від першої літописної згадки про них у Новгородському літописі (тільки згодом, на думку Олени Уханової, обставини змінилися, і Новгород стає одним із найбільших культурних і духовних центрів Русі; тут в оточенні тамтешнього князя Мстислава I завершили остаточну редакцію «Повісті врем'яних літ», де вперше формується історичний міф «об изначальном равенстве» Києва та Новгорода; їхнє суперництво у XII ст. навіть переносилося в епоху, коли Київ став «матір'ю руських міст», а Новгород ще був маленьким прикордонним форпостом на рубежі вепських й іжорських земель³⁴).

В соборі св. Софії в Києві на фресці XI ст. зображені ручні дзвінки серед музиканті інструментального ансамблю з оточення константинопольського імператора (див. мал.). Серед артистів, зафіксованих візантійськими майстрами на стіні південної вежі храму, стоїть музика з ручними дзвонами. Мабуть, вони були поширені в інтернаціональних гуртах, які час від часу навідували столичний Константинополь³⁵.

Фрагмент фрески. Софія Київська

(Національний заповідник «Софія Київська» / авт.-упоряд.: Жанна Арустамян, Лариса Виноградська, Ольга Дивавіна та ін. Київ 2004, с. 73).

³³ Новгородская первая летопись старшего извода (Синодальный список) // *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* / ред. и предисл. Арсений Насонов, отв. ред. Михаил Тихомиров. Москва–Ленинград : Изд-во АН СССР 1950, с. 17.

³⁴ Е. Уханова. К вопросу о месте Мстиславова евангелия в культуре Древней Руси конца XI – начала XII в. // *Palaeoslavica*, 14 (2006), с. 17.

³⁵ Про поширення інструментальної музики у Візантії див., приміром: Е. Wellesz. *Historia muzyki i hymnografii bizantyjskiej* / перекл. Maciej Kaziński. Kraków, 2006, с. 110–113.

Численні археологічні пам'ятки й літописні згадки про дзвони і дзвонарське мистецтво дозволяють зробити припущення про їхнє певне поширення на теренах Київської Русі. Підтвердженням цього може бути «Слово про Ігорів похід», де барвисто описано використання дзвонів під час богослужень у храмах Русі-України, мовиться про звучні дзвони Полоцька, якими били Всеславу у святій Софії («Позвониша Заутренню рано в колоколы»). Автор «Слова», як добрий знавець минушини, або прямо вказує на дзвоніння, або це метафора, та в кожному разі він хотів показати, що дзвін, дзвоніння в той далекий час сприймали як обрядове, урочисте, прославляюче дійство: «Комони ржуть за Сулою – звенить слава вь Києвѣ»³⁶ («Коні іржуть за Сулою – дзвенить слава в Києві»³⁷).

Дзвін XII–XIII ст.

У літописах час від часу мовиться про скликання за допомогою дзвонів на віча. Коли ворожі війська оточили Володимир на Волині, то «городяни ж [...] здзвонили віче»³⁸. Цікаво, що в Іпатському літописі, як писав Леонід Махновець, на «созвониша» виправлено слово «созваша»; у Хлебніковському³⁹ й Лаврентіївському – «созваша»⁴⁰. У 1149 році київський, він же й володимиро-волинський князь Ізяслав Мстиславич, прийшов із військовою дружиною до свого сина Ярослава у Новгород, а на другий день «пославъ Изяславъ на Ярославль дворъ. И повелѣтъ звонити. и тако Новгородци и Плесковичи снидошася на вѣче»⁴¹. Такі факти на тлі багатой подіями давньоруської історії наводять на думку про узвичаєність скликання людей за допомогою дзвонів на спільні зібрання, зокрема віча.

Розповсюдження дзвонів і дзвонінь у Русі-Україні вже в перших століттях після прийняття християнства пояснюють не тільки давніми – дохристиянськими – традиціями побутування бил, дзвіночків і бубенців, а й історичним фактом, що сам акт хрещення Русі й наступне поширення нової релігії та зв'язаних із нею нових звичаїв, обрядовості – усе це здійснювалося під натиском князівської влади, а згодом добре організованої Церкви, з великою скою храмів, монастирів з їхніми численними служителями, які сумлінно виконували свої обов'язки, добре дбали, щоб народ дотримувався церковних приписів.

Підтвердженням поширення християнства і значної кількості церков є результати археологічних досліджень. Нині виявлено донедавна зовсім не знані пам'ятки дерев'яних галицьких церков на різних типах давніх поселень (місто, замок, монастир, село). Це дало змогу археологам стверджувати про значне

³⁶ *Слово о полку Игоревім* / вступ, ред. текстів, ритмічний пер. «Слова» і прим. Леонід Махновець. Київ : Дніпро 1970, с. 24.

³⁷ Там само, с. 25.

³⁸ Літопис руський, с. 152.

³⁹ Там само.

⁴⁰ *Летопись по Лаврентиевскому списку*. Санкт-Петербург : Изд-ние Археографической комиссии 1872, с. 258.

⁴¹ *ПСРЛ*, т. 2, с. 369–370.

розповсюдження на Галицькій землі у XII – першій половині XIII ст. дерев'яних церков найрізноманітніших типів і форм⁴². У великих містах сакральні споруди були здебільшого мурованими. Тільки в давньому Галичі, який займав понад 80 квадратних кілометрів, функціонувало близько 40 церков⁴³ і було чимало монастирів. Серед комплексу археологічних матеріалів княжої доби, віднайдених у Крилосі, цінним є уламок дзвона⁴⁴ (друга половина XII – початок XIII ст.), який дозволив твердити про те, що в цей час, тобто в період розквіту літописного Галича, тут була дерев'яна церква-каплиця, яка могла рівночасно виконувати, як твердить Юрій Лукомський, роль дзвіниці⁴⁵.

Про тогочасну значущість дзвонів свідчить те, що вони були важливим військовим трофеєм, про який не раз згадували серед переліку вивезеної здобичі. Про це занотовано в Іпатському літописі, зокрема, у розповіді про те, як князь Ізяслав Мстиславич 1146 року разом із союзниками захопив Путивль. З тутешньої церкви святого Вознесіння, яку вони пограбували⁴⁶ – разом із срібним начинням, шитими золотом на престольними шатами й служебними покривами, кадильницями, було забрано й «книги и колоколы»⁴⁷. Особливо часто в літописах згадувалося про вивезення дзвонів із Києва⁴⁸.

Так, після його взяття в березні 1169 року військом володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського «и церкви обнажиша иконами и книгами. и ризами и колоколы. изнесоша»⁴⁹. З почуттям жалю говорилося в Іпатському літописі навіть про те, що у Володимирі на Клязьмі після його захоплення «и не би звонения ни пѣнния. по всему граду»⁵⁰. Ці приклади дають підстави не тільки для висновку про значну увагу укладачів літописних зводів до дзвонів і дзвонінь, а й про те, що на основі літописних фактів, де мовиться, як правило, про «дзвони», а не «дзвін», можна твердити – уже в церквах Київської Русі було по декілька дзвонів.

В XI–XII ст. на Русі формується дзвонарська лексика: «било»⁵¹, «благовѣствование», «благовѣстник»⁵², «коло-

Дзвін XII–XIII ст., проданий 2015 року на аукціоні

⁴² Б. Томенчук. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // *Вісник Прикарпатського університету: мистецтвознавство* (1999/1), с. 23.

⁴³ Ю. Лукомський. *Архітектурна спадщина давнього Галича*. Галич, 1991, с. 3.

⁴⁴ Ю. Лукомський. Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі // *Записки НТШ*, т. ССХІ : *Праці Комісії архітектури та містобудування*. Львів 2001, с. 286.

⁴⁵ Там само, с. 296.

⁴⁶ Літопис руський, с. 205.

⁴⁷ *ПСРЛ*, т. 2, с. 334.

⁴⁸ *Літопис руський*, с. 295, 418.

⁴⁹ *ПСРЛ*, т. 2, с. 545.

⁵⁰ Там само, с. 552.

⁵¹ І. Срезневський. *Словарь древнерусского языка* : в 3 тт., т. 1, ч. 1: А–Д / Репринт. изд. Москва : Книга 1989, с. 86.

⁵² Там само, с. 93.

коль трапезный»⁵³, «звѣнятъ колоколи вѣчни»⁵⁴, «звенить слава»⁵⁵, «в колокола латыни звонят», «колоколы разлишася», «повелѣ сълѣяти колоколь великъ»⁵⁶, «бубеньчикъ», «колокольчикъ», «колокольць»⁵⁷, «клепало»⁵⁸, «колокольница»⁵⁹ та ін.

Після захоплення монголо-татарами Києва дзвони продовжували відливати в Галицько-Волинському князівстві. Цьому сприяв загальний розвиток ремесла, зокрема, видобування металічних руд, виплавка міді, олова, бронзоліварне виробництво⁶⁰. Основою цього був тісний зв'язок із культурою ливарництва Київської Русі, особливо коли галицько-волинські землі стали оберегом для втікачів від монголо-татарського нашествия: «Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села»⁶¹. Це засвідчує згаданий у Галицько-Волинському літописному зводі «внутрішній [...] поміст [...] з міді і з чистого олова»⁶², відлитий для холмської церкви, мідні двері любомльського храму св. Георгія⁶³. Окрім ремісників зі східних князівств, істотну роль тут відігравали іноземні майстри, зокрема німці й поляки⁶⁴.

Найбільші міста Галицько-Волинської Русі (Володимир, Львів, Перемишль, Сянок, Холм та ін.) були вже тоді різнонаціональними. Тут поселялися колонії іноземних купців – вірмен, німців, поляків, татар, євреїв. До новоствореного майбутнім королем Данилом (1201–1264) Холма «став він прикликати приходнів – німців і русів, іноплеменників і ляхів»⁶⁵. Це було умовою того, що в княжу добу

⁵³ Там само, т. 1, ч. 2 : Е–К, с. 1256.

⁵⁴ Там само, с. 1257.

⁵⁵ Слово о полку Игоревім, с. 24.

⁵⁶ И. Срезневский. *Словарь древнерусского языка*, т. 1, ч. 2, с. 1257.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само, с. 1217.

⁵⁹ Там само, с. 1257.

⁶⁰ В. Петегирич. Ремесло, с. 89–93; С. Терський. *Археологія доби Галицько-Волинської держави* [=Археологічні збірки Галичини і Волині / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, вип. 1]. Львів, 2002.

⁶¹ Літопис руський, с. 418.

⁶² Там само, с. 418.

⁶³ Там само, с. 448.

⁶⁴ П. Жолтовський. До історії художнього лиття металу на західних землях України в XIV–XVII ст. // *Матеріали з етнографії та художнього промислу*. Київ : Вид-во АН УРСР (1957/3), с. 121.

⁶⁵ *Літопис руський*, с. 418. Великим осідком вірмен в Україні був Кам'янець-Подільський. Наприкінці XIV ст. вірменська община мала тут власну церкву. Територія, де проживали вірмени, «поділялася на площу-ринок та систему вулиць і кварталів, розбитих на окремі садиби» (О. Григоренко. З історії релігійного життя вірменської громади в Кам'янці-Подільському // *Історія релігій в Україні*: матер. VIII міжнар. кругл. столу (Львів, 11–13 трав. 1998 р.). Львів 1998, с. 68–69). Караїми, за однією з версій, стали постійними жителями Галицької землі із середини XIII ст. (див., приміром: Ш. Пилецьки. Караїми – етно-історическая особенность Галича // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України* : матер. Міжнар. ювіл. наук. конф. Івано-Франківськ: Плай 1998, с. 279).

«спостерігаються обидві форми проникнення і чужинецької культури: поселення людей, для яких ця культура була рідною, і засвоєння деяких перенесених із інших країн та регіонів форм місцевою верхівкою, почасти й рештою суспільства. Виникли сприятливі умови для взаємодії східних і західних елементів»⁶⁶. Цілком імовірно, що це відображалось у використанні дзвонів і дзвінків.

Розбудова Галицько-Волинського князівства спонукала його правителя Данила до активних дій, передусім стосовно зміцнення Церкви. З метою поширення християнства він не тільки будував нові храми та відновлював зруйновані, а й для посилення значимості богослужбового обряду опоряджував їх іконами та книгами, оснащував дзвонами. Літописець згадав про те, як після зведення за дорученням Данила Галицького в Холмі церкви св. Йоана Златоустого князь частину дзвонів замовив своїм майстрам («ту сольє»), а решту «принесе ис Києва»⁶⁷.

Це заклало міцне підґрунтя для виробництва дзвонів у Галицько-Волинській Русі. Підтвердженням цього є ще одна згадка про них у літописі. Після смерті племінника короля Данила – князя Володимира Васильковича († 1288) – серед його добрих справ згадується також, що він «поля же и колоколы дивны слышаніемь. таких же не бысть въ всеи земли»⁶⁸ (подібно у виданні літопису, здійсненому за найбільш справним Хлебніковським списком: «поля же и колоколы дивны слышаніемь, такихъ же не бысть въ всей земли»⁶⁹). І це не випадково, адже «мистецька творчість на Холмщині, Волині й у Галичині в післямонгольські часи була дуже різносторонньою і плідною»⁷⁰. Припускаємо, що нове звучання цих дзвонів може пояснюватися не тільки кращим сплавом, більшою вагою чи якістю відливання, а й новою формою, яка прийшла на зміну попереднім і збагатила обертонову палітру дзвонинь.

Літописні Похвали князям обов'язково пригадують особливу заслугу цих володарів – будівництво чи відновлення храмових споруд. Під 1237 роком у літописі читаємо: «Звів також [Данило] церкву святого Іоанна [Златоустого], красну і гожу»⁷¹; або «тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена». Згадується про будівництво ним у тому ж Холмі ще храму «на честь святих безмездників Кузьми [і] Дем'яна». Після того, як цей храм згорів, «він

⁶⁶ Я. Ісаєвич. Культура Галицько-Волинських земель: Доба середньовіччя // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Галич, 19–21 серп. 1993 : тези доп. та повід. Львів 1993, с. 4.

⁶⁷ *ПСРЛ*, т. 2, с. 844.

⁶⁸ Там само, с. 927. Тонке сприйняття хронікером підвищеної характеристичності, індивідуальності тембру цього давнього музичного інструмента є, на нашу думку, доказом неабиякого розвитку музичних здібностей у людей того часу й реагування на дзвоніння.

⁶⁹ *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар* / ред. Миколи Котляра. Київ : Наук. думка 2002, с. 153.

⁷⁰ П. Жолтовський. *Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст.* Київ : Наук. думка 1973, с. 5; М. Фіголь. *Мистецтво стародавнього Галича*. Київ : Мистецтво 1997; В. Александрович. *Мистецтво Галицько-Волинської держави* / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1999.

⁷¹ Літопис руський, с. 418.

знову обновили церкву»⁷²; під 1260 роком тут було зведено «превелику церкву [...] на честь пресвятої приснодіви Марії, величиною і красою не меншу од тих, що були раніш»⁷³. Оспівуються подібні добрі справи Володимира Васильковича, який «за княжіння свого багато городів поставив, після отця свого [...]. Спорудив він також і церков багато»⁷⁴. У середині XIII ст. виникає Львів як укріплене місто. На його території вже в XIV ст. було понад 10 православних церков⁷⁵.

Про високий розвиток дзвонарства на теренах Галицько-Волинського князівства, яке продовжило культурні традиції Київської держави після монголо-татарської навали, свідчить, окрім археологічних пам'яток і документальних джерел, єдиний в Україні повністю збережений до наших днів дзвін 1341 року львівського Святоюрського собору, великих, як на той час, розмірів (85 і 71 см, вага – 415 кг)⁷⁶. Цей витвір майстра Якова Скори якісно відлитий, укладений у добрих пропорціях (їхнє порівняння з попередніми знахідками підтверджує, що після вуликоподібних дзвонів і у формі «цукрової голови» поширювалася так звана готична форма; відповідно змінювалося звучання, воно ставало приємнішим). На вінці дзвона – рельєфний напис: «Въ лѣто 6849 сольнянь бысть колоколь сий святому Юрю при князи Дмитрии игуменом Євфимьемъ» («Цей дзвін був відлитий для святого Юрія за панування князя Дмитрія, коштом ігумена Євфимія»⁷⁷). Останній був третім ігуменом Святоюрського монастиря в 1340–1363 роках⁷⁸, а Дмитро, вочевидь, – це литовський князь Любарт-Дмитро. Симптоматично, що за його правління відбулися чималі новації в житті Русі. Допускають, що дзвін могли відлити на честь приєднання Львова до Литовської держави (із часом вона, за суттю, була білорусько-литовсько-українською державою – Великим князівством Литовським). Ні війни, ні пожежі, ані міжконфесійні суперечки не знищили цей найдавніший із найбільших дзвонів в Україні, який і нині використовується за своїм призначенням.

Однак у генезі дзвонарської культури в Київській Русі ще далеко не все зрозуміле. Проблемою є визначення місця та часу застосування перших дзвонів, технологія їхнього відливання, оскільки з писемних згадок не отримуємо відповіді на ці запитання. Значну допомогу в цьому мали б надати археологічні пам'ятки.

⁷² Літопис руський, с. 419.

⁷³ Там само, с. 420.

⁷⁴ Там само, с. 447.

⁷⁵ Г. Гербельський. Період феодалної роздробленості Русі. Львів – столиця Галицько-Волинського князівства // *Історія Львова: короткий нарис*. Львів : Вид-во Львівського ун-ту 1956, с. 11.

⁷⁶ T. Szydlowski. Dzwony starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji. Kraków, 1922, с. 88.

⁷⁷ О. Купчинський. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*. Львів : [б. в.] 2004, с. 1083; про відливання цього дзвона ігуменом Євфимієм писав Антон Петрушевич (див.: А. Петрушевич. *Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1700 по 1772 год изданной во Львове 1887 года*, ч. II. Львов : Типограф. Ставропигийского института 1896, с. 236).

⁷⁸ Kompaniewicz B. Uwagi i postrzeżenia nad rozumowaniem j[egomości] x[iędza] Bened[ykta] Lewickiego o dzwonie lwowskim ś[wię]tojurskim... // *Czasopismo Naukowe. Od Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich wydawane*. Lwów 1834, rok 7, zesz. III, с. 243.

Їхнє доповнення відомостями з інших джерел підтвердить повсюдне побутування дзвонарського мистецтва в княжі часи. Переломний характер для життя на українських землях мала монголо-татарська орда, що спустошила їх упродовж 1239–1241 років. Однак вона не перервала визначеної в попередній час лінії розвитку культури на теренах Галицько-Волинського князівства. Сформоване до нашестя Батия (1208–1255), воно «досягло значних успіхів, зокрема і в культурі, вже у нових, вкрай несприятливих умовах, коли доводилося будувати культурне життя, заліковуючи завдані навалюю рани»⁷⁹. Завдяки цьому князівству, що функціонувало як фактично самостійна держава ще понад сто років після початку монголо-татарського вторгнення, дзвонарство отримало подальший розвій на теренах України.

Швидкій появі та розповсюдженню дзвонів і дзвонінь у Київській Русі сприяли давні традиції використання ідіофонів у всіх сферах життя людей. Завдяки церковним потребам ці інструменти міцно ввійшли в побут і звичай християн на теренах Східної Європи. Значиму роль у розвої дзвонарства після падіння Київської держави відіграло Галицько-Волинське князівство. Дзвін і його звучання стають одним із найяскравіших елементів звукового простору міст, містечок і сіл.

Bogdan Kindratyuk. The bell-ringing culture in Kyiv Rus'. The official adoption of Christianity in the year of 988 A.D. by Prince Volodymyr caused the emergence of a new culture in Kyiv Rus'. Along with the religious mass there became common the tradition of church ringing. Its development was generated by the fact that the ancient employment of idiophones obtained the fresh impulse towards the evolution of bell music in different spheres of church and secular life. It was facilitated by the construction of temples, monasteries. The knowledge in different spheres of social life was accumulating due to book distributing. All these facts outline that background against which the bell-ringing culture was developing in Kyiv Rus'. First, probably, bells were imported from the West. They and their fragments are described in archeological finds from all Ukrainian lands. Nevertheless, considering bells' high value, the convenient and cheap clapper had a parallel and equal existence not only from the beginnings of Christianity, but until the present day Today it is used at separate services in monasteries. The first manuscript reference to bells in Kyiv Rus' is the notification of Novhorod manuscript from the year of 1066. In the princely days the parishioners of Saint Sophia Cathedral could see depicted handbells on the XIth century fresco. The spread of bells on the territories of Rus'-Ukraine is proved by "The Lay of Ihor's Campaign" with its colourful description of the use of bells in churches. The manuscripts recall about a convocation for the council ("viche") by bells. The fact that bells were an important military trophy, not once mentioned by the manuscripts in the checklist of the taken booty, witnesses their significance in those days. Already at the end of the 10th – the beginning of the 11th centuries ringing was interpreted as the one carrying in itself "the gift of the Holy Spirit" – grace. Since ancient times such sounds have been attributed with different magical actions. In the 11th–12th centuries in Rus' the bell-ringing lexicon was being formed: "the clapper", "informing of good news", "the bearer of good news", "the bell of the refectory", "eternal bells are ringing", "the glory is ringing", "bells of Latin are rung",

⁷⁹ Я. Ісаєвич. Загальна характеристика періоду [XIII – першої пол. XV ст.] // *Історія української культури*: у 5-ти т., т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть. Київ : Наук. думка, 2001, с. 208.

“the sexton”, “the tongue of the bell”, etc. After the conquest of Kyiv by Mongols and Tatars bells were continued to be molded in Halych-Volyn’ Principality. Actually it functioned as an independent state 100 years more and continued cultural traditions of Kyiv state. In addition to archeological monuments and documentary sources, the development of bell-ringing on the territories of this principality is witnessed by the bell of 1341 by the master craftsman Yakiv Skora – the unique one in Ukraine and completely preserved up to now. Thanks to church and secular needs these instruments became an inseparable part of life and customs of Christians on the territories of Eastern Europe.

Key words: *Kyiv Rus’, Christianity, idiophone, bell-ringing culture, campanological source and studies.*

Література

1. Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави* / Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. – Львів, 1999. – 132 с.
2. Б-в Н., Р. В., Соловьев Н. Колокола // *Энциклопедический словарь* / изд.: Ф. Брокгауз, И. Ефрон: в 43 тт. – Т. XV: *Керосин–Конкордия*. – Санкт-Петербург, 1895. – С. 722–724.
3. Боднар Н. У Києві знайдено досі не відомий храм: [у центрі Києва виявили руїни кам'яного храму XII ст. і рештки дзвона] // *Експрес*. – 2003. – 18–25 вер.
4. Вольнская краткая летопись // *Полное собрание русских летописей*. – Т. 35: *Летописи белорусско-литовские*. – Москва: Наука, 1980. – С. 118–127.
5. *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар* / ред. чл.-кор. НАН України Микола Котляр. – Київ: Наук. думка, 2002. – 400 с.
6. Гаркави А. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). – Санкт-Петербург, 1870. – 308 с.
7. Гербільський Г. Період феодальної роздробленості Русі. Львів – столиця Галицько-Волинського князівства // *Історія Львова: Короткий нарис*. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1956. – С. 7–47.
8. Григоренко О. З історії релігійного життя вірменської громади в Кам'янці-Подільському // *Історія релігій в Україні: матер. VIII міжнар. кругл. столу*. (Львів, 11–13 трав. 1998 р.). – Львів: Логос, 1998. – С. 68–70.
9. Даркевич В. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). – Москва: Наука, 1966. – 148 с.
10. Документы, известия и заметки // *Киевская старина*. – 1889. – Т. XXVI. – С. 232–292.
11. Жолтовський П. До історії художнього лиття металу на західних землях України в XIV–XVII ст. // *Матеріали з етнографії та художнього промислу*. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. – № 3. – С. 120–144.
12. Жолтовський П. *Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст.* – Київ: Наук. думка, 1973. – 132 с.
13. Закревский Н. *Описание Киева: Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей*. – Москва: Типогр. Грачева и Комп., 1868. – 950 с.
14. Ісаєвич Я. Культура Галицько-Волинських земель: Доба середньовіччя // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Галич, 19–21 серп. 1993: Тези доп. та повід. – Львів, 1993. – С. 3–5.
15. Ісаєвич Я. Загальна характеристика періоду [XIII – першої пол. XV ст.] // *Історія української культури: у 5-ти тт.* – Т. 2: *Українська культура XIII – першої половини XVII століть* / редкол. тому Я. Ісаєвич, Ю. Ясіновський, Л. Войтович та інші. – Київ: Наукова думка, 2001. – С. 207–222.
16. *Історія української культури: у 5 тт.* – Т. 1: *Історія культури давнього населення України* / редкол. тому П. Толочко (гол. ред.), Д. Козак, Р. Орлов та ін. – Київ: Наук. думка, 2001. – 1136 с.

17. Каргер М. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*: у 2 т. – Т. 1. – Москва – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1958. – 572 с.
18. Ковальова О. Феномен дзвона в храмовій культурі: теоретико-практичні аспекти // *Дзвони в історії і культурі народів світу*. – Вип. 5 : Матер. V Міжнар. наук.-прак., іст.-краєзн. конф., 22 серп. 2015 р., Луцьк / упоряд. Г. Марчук. Луцьк : Твердиня, 2015. – С. 86–89.
19. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів : [б. в.], 2004. – 1283 с.
20. *Летопись по Лаврентиевскому списку*. – Санкт-Петербург: Изд. Археограф. комиссии, 1872. – 512 с.
21. Лысенко П. *Берестье*. – Минск : Наука и техника, 1985. – 399 с.
22. *Літопис руський* / пер. з давньорус. Л. Махновець. – Київ : Дніпро, 1989. – 591 с.
23. Лукомський Ю. *Архітектурна спадщина давнього Галича*. – Галич, 1991. – 40 с.
24. Лукомський Ю. Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі // *Записки НТШ*. – Т. ССХLI : Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 275–298.
25. Макарова С. Трубы, била и колокола как сакральные музыкальные инструменты (К символическому истолкованию «трубного гласа» и «звона») // *Музыка колоколов*: Сб. исслед. и матер. / отв. ред. и сост. А. Никаноров [=Традиционная инструментальная музыка Европы и Азии. – Вып. 2]. – Санкт-Петербург : Рос. ин-т ист. искусств, 1999. – С. 11–31.
26. Малевская М., Шолохова Е. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волыньском // *Археологические открытия 1975 года*. – Москва : Наука, 1976. – С. 354–355.
27. Модзалевський В. До історії українського ліярництва (про лядвисарів та конвिसарів) // *Збірник секції мистецтв* / Українське наукове товариство. Вип. 1. – Київ, 1921. – С. 3–23.
28. Мурьянов М. *Гимнография Киевской Руси*, 2-е изд. – Москва : Наука, 2004. – 451 с.
29. *Національний заповідник «Софія Київська»* / авт.-упоряд.: Ж. Арустам'ян, Л. Виноградська, О. Дивавіна та ін. – Київ : Мистецтво, 2004. – 432 с.
30. Никаноров А., Старостенков С. Опыт библиографии по русской кампанологии 1785–1940 гг. // *Рукописные памятники*. – Вып. 5: *Из истории музыкальной культуры*. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 179–213.
31. Новгородская первая летопись старшего извода (Синодальный список) // *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* / ред. и предисл. А. Насонов, ответ. ред. М. Тихомиров. – Москва–Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 13–100.
32. Пастернак Я. *Старий Галич: Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр.* – Краків–Львів : Українське видавництво, 1944. – 238 с.
33. Пеленський Й. Дзвони на Україні-Руси // *Діло*. – Львів, 1910. – № 126. – С. 1–2 (закінч.; почат. № 124. – С. 1; № 125. – С. 3–4).
34. Петегирич В. Ремесло // *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды)* / В. Аулих, И. Свешников, В. Цыгильк и др.; отв. ред. А. Черныш. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 89–93.
35. Петриченко А. *Книга о литье*. – Киев : Техника, 1972. – 284 с.
36. Петрушевич А. Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1700 по 1772 год изданной во Львове 1887 года. – Ч. II. – Львов : Типограф. Ставропигийского института, 1896. – 423 с.
37. Пилецки Ш. Караимы – этноисторическая особенность Галича // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*: Матер. Міжнар. ювіл. наук. конф. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – С. 278–281.
38. *Полное собрание русских летописей*. – Т. 2 : *Ипатьевская летопись*. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург : Типограф. М. А. Александрова, 1908. – 938 стб.+87 с.
39. *Полное собрание русских летописей*. – Т. 27 : *Никаноровская летопись*. – Москва, Ленинград.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 13– 162.

40. Полное собрание русских летописей. – Т. 38 : Радзивилловская летопись / отв. ред. Б. Рыбаков. – Ленинград : Наука, 1989. – 179 с.
41. Сидоренко В. Зброя місцевого виробництва на Україні епохи визвольної війни // *Український історичний журнал*. – Київ, 1978. – № 9. – С. 75–80.
42. Слово о полку Игоревім / вступ, ред. текстів, ритміч. пер. «Слова» і прим. Л. Махновець. – Київ: Дніпро, 1970. – 168 с.
43. Срезневский И. *Словарь древнерусского языка*: в 3 тт. Репринт. изд. – Москва : Книга, 1989. – Т. 1, ч. 1: А–Д. – 807 с.
44. Срезневский И. *Словарь древнерусского языка*. – Москва : Книга, 1989. – Т. 1, ч. 2: Е–К. – С. 804–1420+50 с.
45. Срезневский И. *Словарь древнерусского языка*. – Москва : Книга, 1989. – Т. 2, ч. 2: П. – С. 851–1804.
46. Стрийковський М. Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі // *Дзвін*. – Львів, № 4. – С. 107–120 (закінч.; поч. 1990. – № 1. – С. 101–113; № 2. – С. 123–133; № 3. – С. 105–112).
47. Терський С. *Археологія доби Галицько-Волинської держави* [=Археологічні збірки Галичини і Волині / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, вип. 1]. – Львів, 2002. – 108 с.
48. Толочко П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – Киев: Наук. думка, 1980. – 224 с.
49. Томенчук Б. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // *Вісник Прикарпатського університету: Мистецтвознавство*. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. I. – С. 16–24.
50. Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. – Киев: [б. в.], 1850. – 203 с.
51. *Указатель святыни и священных достопамятностей Киева*. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Киев, 1867. – 237 с.
52. Уханова Е. К вопросу о месте Мстиславова евангелия в культуре Древней Руси конца XI – начала XII в. // *Palaeoslavica*. – 2006. – № XIV. – С. 5–40.
53. Фіголь М. *Мистецтво стародавнього Галича*. – Київ : Мистецтво, 1997. – 224 с.
54. Фільц Б. Музична культура східних слов'ян // *Історія української музики*: у 6 тт. – Т. 1: *Від найдавніших часів до середини XIX ст.* / відп. ред. М. Гордійчук. – Київ : Наук. думка, 1989. – С. 138–148.
55. Финдейзен Н. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века. – Вып. 1. – Москва–Ленинград, 1928. – 421 с.
56. *Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення* / ред. П. Толочко, упоряд. В. Павлова, М. Панченко. – Київ : АртЕк, 1996. – 224 с.
57. Шашкина Т., Галибин В. Памятники древнерусского колокольного литья (результаты химико-аналитического исследования) // *Советская археология*. – 1986.– № 4. – С. 236–242.
59. Bell // *The New Encyclopedia Britannica*. – Volume 2. Chicago-London-Toronto-Geneng, 1993. – С. 66–67.
60. Kompaniewicz B. Uwagi i postrzeżenia nad rozumowaniem j[egomości] x[iędza] Bened[ykta] Lewickiego o dzwonie lwowskim ś[wię]tojurskim... // *Czasopismo Naukowe*. Od Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich wydawane. – Lwów, 1834. – Rok 7. – Zesz. I–III. – С. 41–48, С. 129–136, С. 241–247.
61. Wellesz E. *Historia muzyki i hymnografii bizantyjskiej* / перекл. Maciej Kaziński. – Kraków : Wydawnictwo AA SC, 2006.
62. Rokosz M. *Dzwony i wieże Wawelu*. – Kraków, 2006. – 432 с.
63. Szydłowski T. Dzwony starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji. – Kraków, 1922. – 96 с.

